

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1982

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΠΕΡΙΚΛΗ ΘΕΟΧΑΡΗ

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ Η ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑ

Ι. Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΡΘΡΟ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1911

Κύριε Πρόεδρε της Ακαδημίας, Κύριοι Πρόεδροι, Κύριοι Ακαδημαϊκοί, Κυρίες και Κύριοι,

Κατά την πρώτη αυτή εμφάνισή μου στο βήμα τούτο αισθάνομαι την υποχρέωση να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στο ανώτατο πνευματικό ίδρυμα της χώρας για την τιμή που μου έκαμε να με εκλέξει αντεπιστέλλον μέλος του. Είναι μια τιμή που ιδιαίτερα τη λογαριάζω. Ευχαρίστως ανταποκρίνομαι σήμερα στην ευγενική πρόσκληση του προεδρείου του ιδρύματος να μιλήσω μέσα στην αίθουσα αυτή, που την ελάμπρυναν και τη λαμπρύνουν με τη συχνή παρουσία τους ξεχωριστοί εκπρόσωποι των επιστημών, των γραμμάτων και των τεχνών.

Το θέμα της ομιλίας μου προέρχεται από το πλέγμα ορισμένων από τα ενδιαφέροντά μου, που άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο καθόρισαν την πνευματική μου δραστηριότητα· αναφέρεται στη συμβολή ενός μεγάλου Νεοέλληνα στο χώρο της παιδείας του λαού μας, που ζήτησε ως κυβερνήτης του τόπου να την ποδηγετήσει και να την ανορθώσει.

Πρέπει να πω ότι δεν παρουσιάζω σήμερα ολοκληρωμένη και στρογγυλεμένη μελέτη για το θέμα: «Ο Βενιζέλος και η δημοτική γλώσσα». Απλώς συγ-

κέντρωσα όσα στοιχεία έκρινα σκόπιμο ότι μπορούσαν να αναφερθούν στα σύντομα όρια της σημερινής ομιλίας. Στο μέλλον ελπίζω να παρουσιάσω ολοκληρωμένη τη μελέτη του όλου θέματος.

Στα 1908 νέοι πολιτικοί και διανοούμενοι με φιλελεύθερες ιδέες (ανάμεσά τους ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου) ιδρύουν την «Κοινωνιολογική Εταιρεία». Η πολιτική αυτή οργάνωση επιδιώκει κοντά στα άλλα και τη θεμελίωση της διδασκαλίας στα σχολεία με όργανο την ομιλούμενη γλώσσα του ελληνικού λαού. Από τις ίδιες ιδέες εμφορείται και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που σε λίγο μπαίνει πανίσχυρος στην πολιτική κοινίστρα. Έχει εγκαίρως κατανοήσει το κίνημα του δημοτικισμού σε σχέση με την παιδεία του Έθνους· έχει διαπιστώσει τα ως τότε επιτεύγματα του κινήματος στη λογοτεχνία και το γενικότερο χώρο της πνευματικής ζωής του τόπου¹. Δικαιολογημένα λοιπόν φιλοδοξεί να γίνει αναμορφωτής του όλου κοινωνικού και πνευματικού μας βίου. Και πρώτη βαθμίδα στην ανοδική αυτή προσπάθεια θα ήταν εκείνη της εκπαίδευσης του ελληνικού λαού².

As θυμηθούμε ότι την εποχή αυτή, τέλος της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας, μιαν εποχή πολιτικής, αλλά και πνευματικής εξόρμησης, ιδρύεται και ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» από φωτισμένους παιδαγωγούς και ανθρώπους των γραμμάτων, καθώς και νέους πολιτικούς άνδρες, που φιλοδοξία τους είναι να βοηθήσουν ώστε να ανορθωθεί η παιδεία μας. Είναι ακόμη η εποχή που ύστερα από το κίνημα στο Γουδί και την ήττα του «παλαιοκομματισμού», όπως ονομάστηκε, έπρεπε να αναθεωρηθεί και το Σύνταγμα.

Το γλωσσικό ζήτημα, που ταλαιπωρούσε το έθνος από παλιότερα χρόνια, ήρθε στο προσκήνιο· όσοι και προηγουμένως ζητούσαν μέσα στη Βουλή την εξου-

1. Ρητή είναι η μαρτυρία του Μανόλη Τριανταφυλλίδη ('Απαντα Δ' 217) ότι ο Βενιζέλος «από καιρό είχε γνωριστεί με την πλούσια φιλολογία του δημοτικισμού και αναγνώριζε τη σημασία του για την πνευματική μας αναγέννηση». Ασφαλώς ο Τριανταφυλλίδης θα είχε λόγους να το πιστεύει τόσο ανεπιφύλακτα. Ότι ο Βενιζέλος και τότε και αργότερα διάβαζε λογοτεχνία και ότι σωστά την έκρινε φαίνεται και από γράμμα του (1.8.1930) προς την Πηνελόπη Δέλτα (Π. Δέλτα, Αλληλογραφία, επιμέλεια Λευκοπαρίδη, σελ. 379 - 380). Εκφράζεται επανεικτικότητα για τη «Ζωή εν τάφω» του Στρ. Μυριβήλη.

2. Ο Βενιζέλος είχε μιλήσει με πολύ ενθουσιασμό για το Σχολείο του Βόλου. Ο Δελμούζος μάλιστα είχε και προσωπική συνάντηση με το Βενιζέλο (Γράμμα Δελμούζου προς Πηνελόπη Δέλτα, Λαμπρή 1911· βλ. Π. Δέλτα, Αλληλογραφία, σελ. 234 - 235).— Βλ. και Αλέξη Δημαρά, Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910 - 1913) στα εκπαιδευτικά. (Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, Αθήνα 1980, σελ. 21 - 27).— Για το γλωσσικό ζήτημα στη Βουλή βλ. Γ. Κορδάτου, Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος, 1973, σελ. 172 - 178.

δετέρωση των δημοτικιστικών τάσεων βρήκαν την ευκαιρία τώρα με την αναθεώρηση του Συντάγματος να επιδιώξουν την πραγματοποίηση των βλέψεών τους. Η κοινή γνώμη ήταν ακόμη ελάχιστα διαφωτισμένη και οι εκπρόσωποι του Έθνους στην πλειονότητά τους δεν είχαν καμιά διάθεση να αναγνωρίσουν στη γλώσσα του λαού τη θέση που της ταίριαζε μέσα στη ζωή του έθνους. Γι' αυτό και κατά τις συζητήσεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος, και ειδικότερα προκειμένου για το θέμα της γλώσσας, όσα υποστηρίχθηκαν αποτέλεσαν θλιβερή σελίδα και για την ιστορία της Βουλής και για το όλο πνευματικό επίπεδο των πολιτικών ηγετών της εποχής.

Δε θα εκθέσω με λεπτομέρειες τα σχετικά γεγονότα. Διαδραματίζονται και μέσα στη Βουλή και έξω από το χώρο της. Η όλη αναταραχή γύρω από το θέμα κράτησε από τον Ιανουάριο έως το τέλος Μαρτίου του 1911. Πρωταθλητής της αναταραχής ήταν ο καθηγητής Μιστριώτης. Όχι μόνο γιατί ομιλία του στο Πανεπιστήμιο στις 24 Ιανουαρίου 1911 (περί εννόμου αμύνης της εθνικής γλώσσας) έδωσε το έναυσμα στη σύγκρουση³, αλλά και γιατί σε όλη την περίοδο της έξαρσης των γεγονότων συντάσσει μαυρόχροστο, διατυπώνει συνοφαντικές κατηγορίες, γίνεται αντικείμενο μήνυσης βουλευτών, εξετάζεται και ανακρίνεται, επικαλείται ενίσχυση της αντιπολίτευσης, περιοδεύει κάνοντας εκρηκτικές ομιλίες στην Πελοπόννησο⁴, τιμωρείται τέλος με τρίμηνη παύση για συμπεριφορά αταίριαστη σε καθηγητή πανεπιστημίου⁵.

3. Εκτενή αποσπάσματα από το λόγο του Μιστριώτη βλ. στον Αλέξη Δημαρά, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Β', 1895 - 1967, Αθήνα 1974, σελ. 85 - 86 («πλούσιος Έλληνας εδαπάνησε χιλιάδες λιρών εν Αλεξανδρεία, εν Σμύρνη και αλλαχού χάρι του αντεθνικού τούτου σκοπού» υποστήριξε ο Μιστριώτης!).

4. Τριανταφυλλίδη, 'Απαντα Δ' 106.

5. Όταν η κυβέρνηση τιμωρεί το Μιστριώτη για τη δημοκοπική τακτική του υπέρ της καθαρεύουσας, γράφει (29 Μαρτίου 1911) στη Δέλτα ο Εφταλιώτης (Πηλεόπτης Δέλτα, *Αλληλογραφία*, σελ. 183): «Ο Βενιζέλος και βέβαια δημοτικιστής. Ως τα χτες εγώ νόμιζα πως φέρθηκε δειλά... Μα τώρα... στον Μιστριώτη τις αδιαντροπιές φέρθηκε σα statesman και το 'δειξε πως δεν του λείπει το ηθικό θάρρος. Τώρα να, άρχισα ν' ελπίζω από το Βενιζέλο». Όμως η γνώμη του Εφταλιώτη είναι διαφορετική όταν σε επόμενο γράμμα του (4 Απριλίου 1911) γράφει προς τη Δέλτα (Πηλεόπτης Δέλτα, *Αλληλογραφία*, σελ. 184): «Τώρα που πέρασαν οι πρώτοι ερεθισμοί και κάθομαι και τα συλλογιέμαι ήσυχα, έρχομαι στ' αναπόφευγο συμπέρασμα πως ο Βενιζέλος δε (υπογραμμίζει ο Εφταλιώτης) στάθηκε μεγάλος πολιτικός στο γλωσσικό ζήτημα. Έπρεπε απαρχής να βάλει το ποδάρι του και να φωνάξει άφοβα πως το γλωσσικό ζήτημα δεν είναι ζήτημα πολιτικό και δε χωρά μέσα στο Σύνταγμα. Φοβήθηκε όμως, ενώ σ' άλλες περιπτώσεις δε φοβήθηκε να πει το πως και παρατιέται στην ανάγκη».

Κατά τη διάρκεια του πρώτου τριμήνου του 1911 συγκροτείται «Επιτροπή νομίμου αμόνης της γλώσσης», όπως ονομάστηκε, με επίτιμο πρόεδρο τον τότε οικουμενικό πατριάρχη Ιωακείμ Γ' ⁶, οργανώνονται συλλαλητήρια εναντίον των δημοτικιστών, δημοσιεύονται στις εφημερίδες άρθρα γλωσσασμυντόρων, υποκινούνται από τους φοιτητές οχλοκρατικές ταραχές, ζητείται επέμβαση της αντιπολίτευσης και της Εκκλησίας, γίνονται επιθέσεις στη Βουλή κατά επιστημόνων που χαρακτηρίζονται («μαλλιαροί»), γίνονται ακόμη κατασχέσεις ποιητικών και άλλων κειμένων, τιμωρείται ο Παλαμάς με παύση από τη θέση του⁷. Αυτά από την πλευρά των καθαρολόγων. Από την άλλη παράταξη γίνονται μερικές επεμβάσεις συνετών βουλευτών στις συζητήσεις της Βουλής, όπως του Λορέντζου Μαβίλη και του Κωνσταντίνου Μάνου, καθώς και μερικών άλλων, υπογράφονται διαμαρτυρίες λογοτεχνών, λογίων και δημοσιογράφων, φίλων του δημοτικισμού, καθώς επίσης και Ελλήνων φοιτητών που σπουδάζουν στη Λειψία. Από την πλευρά της

Σε άλλο γράμμα του προς τη Δέλτα (16 Απριλίου 1911· βλ. Πηγελότης Δέλτα, Αλληλογραφία, σελ. 184) ο Εφταλιώτης γράφει πως ο Βενιζέλος «έδειξε εκείνο που φοβόμουν — πως δεν έχει δηλαδή χαρακτήρα... Από φόβο, όπως τόσοι άλλοι Ρωμιοί, ονόμασε στη Βουλή μέσα τον Ψυχάρη “ολέθριο” — ολέθρια λοιπόν κ' η Ιδέα, αφού αυτός τη δημιούργησε. Αχαρακτήριστα πράγματα. Κατά την κρίση μου, προσθέτει ο Εφταλιώτης, ο Ψυχάρης φέροθηκε πολύ αξιόπρεπα σ' αυτή την περίπτωση». Να τι είχε πει ο Βενιζέλος στη Βουλή στις 28 Φεβρουαρίου 1911: «Χωρίς να υποτιμώμεν την μεγάλην επιστημονικὴν αξίαν του ανδρός οφείλω να ομολογήσω ότι η επίδρασις αυτού υπήρξεν ολεθρία. Όχι τόσοσιν αυτού όσον τινών εκ των μαθητών του».

6. Απαντώντας σε γράμμα του Μιστριώτη γράφει: «Ο λεγόμενος μαλλιαρισμός . . . αποτελεί μίασμα δεινόν και . . . μεγίστας δύναται ίνα επενέγκη εις τον εθνικόν οργανισμόν καταστροφάς».

7. Ασφαλώς η Δέλτα αγανακτούσε για την απόλυση του Παλαμά, γιατί αλλιώς δεν εξηγούνται όσα γράφει ο Εφταλιώτης στις 29 Απριλίου 1911 (Πηγελότης Δέλτα, Αλληλογραφία, σελ. 185). Της έγραφε ότι θα συνεννοηθεί με τον Πάλλη για να διατυπώσουν διαμαρτυρία για το θέμα. Φαίνεται ότι μετά την απόλυση του Παλαμά έγινε έρωσος για οικονομική του ενίσχυση. Γράφει ο Εφταλιώτης στη Δέλτα (2 Μαΐου 1911): «Σήμερα έλαβα τα εσώκλειστα [χρήματα ασφαλώς] από τον κ. Πάλλη, ώστε, καθώς βλέπετε, δεν μπορεί εδώ να γίνει τίποτα. Εγώ νομίζω, είναι κρίμα που ο Πάλλης δεν έστειλε τα χρήματα κατ' ευθεία του Παλαμά. Ελπίζω, προσθέτει, εσείς να το κάμετε». Έγραφε, φαίνεται, η Δέλτα στον Εφταλιώτη να επικοινωνήσει και με τον Ψυχάρη και μόλις μάθει νέα του να της απαντήσει. Με άλλο γράμμα του ο Εφταλιώτης στέλνει μια λίρα, που προέρχεται από το φίλο του Πολιτάκη. Στέλνει κ' ο ίδιος άλλη μία. Φυσικά θα προσορίζονταν για τον Παλαμά. Προσθέτω ότι και ο Δελμούζος (Π. Δέλτα, Αλληλογραφία σ. 237) απογοητεύεται με την απόλυση του Παλαμά, που τη χαρακτηρίζει «désertion φοβερή».

πολιτείας τέλος ο Βενιζέλος δείχνεται κάπως διστακτικός και τελικά επιφυλακτικός στην υποστήριξη που κάνει της δημοτικής γλώσσας.

Χαρακτηριστικά πάντως είναι ορισμένα αποσπάσματα από λόγια του Βενιζέλου που αντικρούουν τους αντιπάλους της ζωντανής γλώσσας. «Μόνον οι δημιουργούντες τον λαόν, έλεγε⁸, οι θέλοντες να φέρωσιν αυτόν εις αποφάσεις ολεθρίας διά το μέλλον, δύνανται να λέγωσιν εις αυτόν: “συ είσαι ο περιούσιος και όλα τα γινόμενα εις τον άλλον κόσμον διά σε δεν εφαρμόζονται”. Όντες ο περιούσιος λαός, τον οποίον η δημαγωγία εκάστοτε διεκήρυξε», έλεγε ο Βενιζέλος «εφθάσαμεν να γίνωμεν από τον περιούσιον λαόν εν λόγοις το καταφρόνημα των λαών εν έργοις. Και ούτως προήλθεν», πρόσθετε ο Βενιζέλος, «η κατάσταση εις την οποίαν ευρέθη το κράτος προ ολίγου ακόμη χρόνου· λαός ο οποίος κατήντησε να μην έχη ουδεμίαν δύναμιν ίνα αμύνηται υπέρ των συμφερόντων του, να νομίξη ότι μόνον δι' επαιτείας δύναται να προασπίζη τα εθνικά αυτού συμφέροντα, ο οποίος κατήντησε εκεί όπου ήχθημεν: εις την εξέγερσιν και την επανάστασιν». Σε σχέση με τα πνευματικότερα κάνει λόγο για μανδαρινισμό και προγονοπληξία, «η οποία, αφού έφθασε να φονεύη παρ' ημίν το αρχαίον πνεύμα, . . . επικαλείται μόνον τας παλαιάς περγαμηνάς διά να περιαγάγη τον δίσκον της επαιτείας εις τους ισχυρούς». Προχωρώντας κατόπιν στο ειδικότερο θέμα της γλώσσας διατυπώνει τις απόψεις του: «Εμάθομεν», λέγει, «διά της προόδου των φώτων, διά των διδαγμάτων της γλωσσολογίας ότι δεν έχει τίποτε να κερδίση το έθνος μας και αν ακόμη ήτο δυνατόν να αναβιώση ο μονολεκτικός μέλλον ή ο υπερσυντέλικος». Τη διγλωσσία τη θεωρεί ο Βενιζέλος «δυστύχημα. . . προωρισμένον να βαρύνη όχι μόνον την γενεάν την ιδικήν μας (μιλούσε, υπενθυμίζω, το 1911), αλλά και πολλάς ακόμη γενεάς, φοβούμαι». Δεν έπεσε δυστυχώς έξω στους φόβους και στις προβλέψεις του ο μεγάλος πολιτικός⁹.

Τις γλωσσοεκπαιδευτικές ιδέες του Βενιζέλου καλύτερα θα τις κατανοούσαμε αν τις εντάσσαμε μέσα στο όλο ανορθωτικό για την πολιτεία έργο του¹⁰.

8. Τριανταφυλλίδη, 'Απαντα Δ' 216.

9. Και μερικότερα ακόμη θέματα του γλωσσικού ζητήματος σωστά τα αντιμετώπιζε ο Βενιζέλος. Ως προς το λεξιλόγιο λ.χ. της νέας μας γλώσσας, δικαιολογημένα υποστήριζε ότι η δημοτική γλώσσα, «εκτός του εαυτής πλούτου», όπως έλεγε (Τριανταφυλλίδη, 'Απαντα Δ' 217), μπορεί να πλουτίζεται από το λεξιλόγιο της αρχαίας, πρόσθετε όμως σωστά: «των λέξεων μόνον προσαρμοζομένων προς τον τύπον της δημοτικής».

10. Ο Στέφανος Στεφάνου (Κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους 1909 - 1935. Επιμέλεια και ιστορικά υπομνήματα Στεφ. Ι. Στεφάνου, τόμος Α' 1909 - 1914, Λέσχη Φιλελευθέρων — Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα

Φυσικό βέβαια ήταν για το Βενιζέλο να επιζητήσει να επιτύχει βελτίωση των πραγμάτων και στον τομέα της παιδείας, που από παλιότερα απαιτούσε ενεργότερη επέμβαση, όπως το έβλεπαν οι συνετότεροι από τους πολιτικούς και τους λογίους της εποχής. Αλλά κύριο θέμα μου εδώ σήμερα είναι να αντικρίσω αυτοτελώς και αναγκαστικά κάπως μονομερώς τις γλωσσικές ιδέες του Βενιζέλου.

Αξιοσημείωτο είναι ότι στο συλλαλητήριο που είχε συγκροτηθεί με την παρακίνηση του Μιστριώτη το Φεβρουάριο του 1911 εναντίον των δημοτικιστών και του Βενιζέλου, όταν ο πρωθυπουργός παρουσιάστηκε εμπρός στο πλήθος, «υβρίσθηκε» και χαρακτηρίστηκε «μαλλιαρός»¹¹. Δε γλύτωσε από τα πυρά των διαδηλωτών ούτε ο Νικόλαος Πολίτης. Και αυτός εξαιτίας των σχέσεών του με τους δημοτικιστές, καθώς και των απασχολήσεών του με τα δημιουργήματα του λαού, χαρακτηρίζεται «μαλλιαρός», μόλο που δεν ήταν δημοτικιστής. Ο Βενιζέλος μπροστά στο κύμα της αντίδρασης, που φοβήθηκε μήπως καταποντίσει το σύνολο του ανορθωτικού του έργου, αναγκάζεται να υποχωρήσει (28 Φεβρουαρίου). Δέχτηκε να περάσει στο Σύνταγμα το ανελεύθερο άρθρο για τη γλώσσα. Διατηρώθηκε το άρθρο ως εξής: «Επίσημος γλώσσα του κράτους είναι εκείνη εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα. Πάσα προς παραφθοράν αυτής επέμβασις απαγορεύεται». Χαρακτηριστικό της πολιτικής οξύτητας που είχε τότε δημιουργηθεί είναι και ότι βουλευτές που είχαν ταχθεί με το μέρος της δημοτικής αποκηρύχθηκαν από εκλογείς τους. Ακόμη και ο οικονομικός πατριάρχης είχε συγκινηθεί από τα γεγονότα και έστειλε τηλεγράφημα

1981, σελ. 236) μας διασώζει την πληροφορία (για την οποία δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία) ότι ο Βενιζέλος από τότε που ζούσε στα Χανιά και δικηγόρουσε εκεί είχε συντάξει με τη συνεργασία του φίλου του δικηγόρου και πολιτευτή Κωνσταντίνου Φούμη προτάσεις στο δικαστήριο σε δημοτική γλώσσα, που εξόργισαν τον πρόεδρο του δικαστηρίου.— Για τη φιλία του Βενιζέλου με το Φούμη βλ. Στ. Στεφάνου, Ο Βενιζέλος όπως τον έζησα από κοντά, Αθήνα 1975, σελ. 82.

Ενδιαφέρον έχει, να σημειωθεί ακόμη ότι ήδη στα 1899 (ο Βενιζέλος ήταν τότε τριάντα τριών χρόνων) ως μέλος της Συντακτικής Επιτροπής του Συντάγματος της νέας Κρητικής Πολιτείας απαντώντας σε Τουρκοκρήτες μέλη της ίδιας Επιτροπής, που παραπονιούνταν ότι, μολονότι ελληνόφωνοι, δεν καταλαβαίνουν τη γλώσσα των νόμων, έδινε τον ορισμό του λογιωτατισμού και συνιστούσε να συντάσσονται οι νόμοι και τα διατάγματα της Κρητικής Πολιτείας «εις γλώσσαν απλουστέραν, την οποίαν να κατανοή ο λαός». Γιατί, υποστήριζε, ούτε οι αγράμματοι Ελληνοκρήτες δεν καταλάβαιναν τη γλώσσα των νόμων (βλ. Χρ. Χρηστίδη, Πολιτική Δικονομία, 1971, δοκίμιο μεταγραφής της στην εθνική γλώσσα των Ελλήνων και Πρόλογος, Αθήνα 1974, σελ. ρμθ').

11. Τριανταφυλλίδης, 'Απαντα Δ' 102 κε.

για να συγκαρρεί τη βουλή για την αντιμετώπιση του ζητήματος. Από το άλλο μέρος κορυφαίοι συγγραφείς της εποχής διαμαρτύρονται για τα έκτροπα.

Το Μάρτιο του 1911 ανακινήθηκε πάλι το ζήτημα στη Βουλή. Οι ανακρίσεις που είχαν γίνει για αντεθνική τάχα δράση των («μαλλιαρών») δεν έχουν τίποτα αποδείξει. Ο Βενιζέλος όμως αναγκάζεται να προτείνει να συγκροτηθεί ειδική επιτροπή για να ερευνήσει τις κατηγορίες κατά των δημοτικιστών¹². Τότε είναι που ορισμένοι βουλευτές ζήτησαν να αναγνωριστεί με το Σύνταγμα η καθαρεύουσα ως γλώσσα της εκπαίδευσης, όμως το αίτημα αυτό το απέκρουσε ο Βενιζέλος. Υποστήριξε ότι έτσι θα αποβάλλονταν από τα σχολεία τα δημοτικά μας τραγούδια ως παιδευτική ύλη. Σημειώνω και τούτο: ότι, μόλο που το Σύνταγμα περιέλαβε το μνημονευμένο άρθρο, ο Γεώργιος Χατζιδάκις, κορυφαίος μεταξύ των καθαρολόγων, δε μένει ευχαριστημένος από τη διατύπωση του άρθρου. Ζητούσε να γίνει ρητός λόγος για τη γλώσσα της εκπαίδευσης, των διδακτικών βιβλίων, των αγορεύσεων στη Βουλή, για τη γλώσσα των δημοσίων εγγράφων και γενικά για τη γλώσσα σε κάθε επίσημη σχέση¹³. Όμως ο Βενιζέλος αποκρούει το αίτημα προστασίας της γλώσσας της παιδείας, διακηρύσσοντας μάλιστα ότι ο Χατζιδάκις βρίσκεται σε μια διαρκή αντίφαση γιατί πότε κλίνει προς το ένα και πότε προς το άλλο μέρος¹⁴. Το ίδιο πράγμα, προσθέτω, σε πολλές ευκαιρίες, υποστήριξε και ο μαχόμενος δημοτικισμός με το στόμα κυρίως του Μανόλη Τριανταφυλλίδη· συχνές πράγματι ήταν οι αλλαγές των απόψεων του Χατζιδάκι για το γλωσσικό ζήτημα¹⁵.

12. Ο Μιστριώτης είχε διατυπώσει την κατηγορία ότι κάποιος που θα ερχόταν από τη Γερμανία θα ίδρυε «σχολείον της χυδαίας γλώσσης». Όμως οι σχετικές ανακρίσεις δεν αποδεικνύουν τίποτε και το πράγμα διαπιστώνεται σε συζήτηση στη Β' Αναθεωρητική Βουλή στις 9.3.1911. Τότε είναι που ο Βενιζέλος δέχεται να συγκροτηθεί κοινοβουλευτική επιτροπή για να ερευνήσει την κατηγορία ότι οι δημοτικιστές έγιναν όργανα κατά του έθνους (Τριανταφυλλίδη, 'Απαντα Σ' 311 σημ. 1).

13. Τριανταφυλλίδη, 'Απαντα Σ' 339 σημ. 1. Κάτι ανάλογο προς ό,τι είχε ζητήσει ο Χατζιδάκις από τη Βουλή το 1911 ζήτησε και η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1946 παίρνοντας αφορμή από πρόταση πληρεξουσίων της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, που ζητούσαν να διαγραφεί το άρθρο του Συντάγματος 1911.

14. Τριανταφυλλίδη, 'Απαντα Ε' 386.

15. Για την τελευταία φάση στην εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος πριν από τη συζήτηση στη Βουλή που οδήγησε στην αναγραφή στο Σύνταγμα του περίφημου άρθρου για τη γλώσσα βλ. Τριανταφυλλίδη, 'Απαντα Δ' 97 - 107. — Πάνω στο θέμα αυτό βλ. τις σωστές αναλυτικές παρατηρήσεις της Άννας Φραγκουδάκη, Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911, σελ. 51 - 57 και 115 - 124 και 133.

Η συμβιβαστική στάση του Βενιζέλου στο ζήτημα του άρθρου του συντάγματος βρήκε κατανόηση σε μερίδα δημοτικιστών της εποχής. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης λ.χ. πολλές φορές έχει γράψει ότι «με λύπη» του ο Βενιζέλος δέχτηκε να περιληφθεί το αντιδραστικό άρθρο στο Σύνταγμα. Δέχεται ότι επηρέασαν το Βενιζέλο στην απόφασή του οι οχλοκρατικές εκδηλώσεις που γίνονταν έξω από τη Βουλή¹⁶. Πολύ διαφορετικά αντίκρισε τη στάση του Βενιζέλου ο αδιάλλακτος Ψυχάρης κρίνοντας τα γεγονότα του 1911.

Ο Ψυχάρης έκρινε με αυστηρότητα την τακτική του Βενιζέλου κατά τις συζητήσεις στη Βουλή για το άρθρο του Συντάγματος. Τρεις ή σωστότερα τέσσερις τουλάχιστο φορές βρήκε την ευκαιρία να καυτηριάσει εκείνος τη στάση του Βενιζέλου. Δημοσίευσε στις 10 Απριλίου 1911, δηλαδή σχεδόν μόλις τελείωσαν οι συζητήσεις στη Βουλή, άρθρο στη "Grande Revue"¹⁷, στο Παρίσι, στις 15 Ιουλίου 1911 δεύτερο άρθρο στο περιοδικό της Ρώμης "Cultura"¹⁸. Έκαμε επίσης λόγο και στο εκτενές μελέτημά του με τίτλο «Μια χώρα που δε θέλει τη γλώσσα της» (δημοσιεύτηκε στο "Mercure de France" της 1ης Οκτωβρίου 1928, σελ. 63 - 121)¹⁹. Κατηγόρησε σε όλες αυτές τις περιπτώσεις το Βενιζέλο ότι του

16. Θα άξιζε να μελετηθεί ιδιαίτερος η στάση που τήρησαν οι δημοτικιστές (με τις αποκλίνουσες συχνά απόψεις τους) απέναντι στη «γλωσσική» τακτική του Βενιζέλου. Σημειώνω εδώ ότι από τον Οκτώβριο του 1910 η Πηνελόπη Δέλτα χαρακτηρίζει το Βενιζέλο δημοτικιστή γράφοντας στον Εφταλιώτη. Εκείνος το μαθαίνει με ευχαρίστηση. «Δημοτικιστής ο Βενιζέλος; Δεν το 'ξερα. Καλό αυτό» της απαντά (22 Οκτωβρίου 1910. Αλληλογραφία Πηνελόπης Δέλτα, σελ. 167). Με ενδιαφέρον πάντως, όπως ήταν φυσικό, περίμεναν οι δημοτικιστές κάποια σχετική σημαντική ενέργειά του, που δεν την έβλεπαν. Γράφει στη Δέλτα ο Εφταλιώτης πάλι στις 31 Ιανουαρίου 1911 (Αλληλογραφία Πηνελόπης Δέλτα, σελ. 177): «Μα πού αυτή η βενιζελική μεταμόρφωση τέλος πάντων;». Η αλλαγή αυτή θα εκδηλωθεί (όσο εκδηλωθεί) με τις συζητήσεις στη Βουλή για το άρθρο του Συντάγματος στις αρχές του 1911.

17. Αναδημοσιεύεται στα "Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature néo-helléniques", σελ. 101.

18. Αναδημοσιεύεται αυτ. σελ. 1032 κε.

19. Αναδημοσιεύεται αυτ. σελ. 1283 - 1337.

Ο Ψυχάρης είχε δημοσιεύσει στο Νουμά της 6 Φεβρ. 1911 (αρ. 422) διήγημά του γραμμένο λίγο παλαιότερα, που το είχε αφιερώσει στον Ελευθέριο Βενιζέλο. Όμως μετά τη στάση του Βενιζέλου στο γλωσσικό θέμα κατά τις συζητήσεις στη Βουλή του 1911, με σημειώμά του στο ίδιο περιοδικό (αρ. 428, 20 Μαρτίου 1911) παίρνει πίσω την αφιέρωση σημειώνοντας θυμωμένα: «Ξεγράφεται η αφιέρωση, ο άνθρωπος και τ' όνομά του. Το διήγημα μνήσκει». Τυπώνοντας τον τόμο διηγημάτων «Στον ίσκιω του πλατάνου» το διήγημα το αφιερώνει τώρα στην Κρήτη.

έλειψε το πολιτικό, αλλά και το ηθικό θάρρος, γιατί κατά βάση είναι δημοτικιστής, έγραφε, έστω και αν του διαφεύγουν βασικά στοιχεία της ιδεολογίας. Ελέγχει μάλιστα τους δημοτικιστές που βρίσκουν ελαφροντικά στην τακτική του. Τον κατηγορεί ακόμη ο Ψυχάρης ότι σε μια συνεδρία της Βουλής στα 1911 χαρακτήρισε «ολέθρια» τη διδασκαλία του²⁰. Όμως παράλληλα υποσημειώνει τούτο: ότι αργότερα στο Παρίσι του ομολόγησε ο Βενιζέλος ότι το κίνημα που αρχηγός του στάθηκε ο Ψυχάρης ήταν ασφαλώς το ωραιότερο κίνημα που γνώρισε η Ελλάδα μετά το 1821. (Δεν αποφεύγει μάλιστα χιουμοριστικά να προσθέσει ο Ψυχάρης: «Τι ωραίες που είναι οι παλιωδιές των πολιτικών ανδρών!»).

Δεν άλλαξε γνώμη για το Βενιζέλο ο Ψυχάρης και όταν αναδημοσίευε στον τόμο «*Quelques Trauoux*» τα παλιότερα αυτά δημοσιεύματά του, και μάλιστα εκείνο της 15 Ιουλίου 1911, μολονότι ο Βενιζέλος εντωμεταξύ βέβαια με τη μεταγενέστερη τακτική του απέναντι στη γλώσσα του ελληνικού λαού (ιδίως στα χρόνια 1917 - 20) είχε εξαγνιστεί, νομίζω, για το «αμάρτημα» του 1911. Βλέπει την αυστηρότητα του παλαιού άρθρου ο Ψυχάρης, αλλά δεν αλλάζει τίποτε στις εκφράσεις του. Το Βενιζέλο τον θεωρεί μεγάλο πολιτικό στο διπλωματικό πεδίο, όμως πιστεύει πως στάθηκε ολέθριος για το δημοτικιστικό κίνημα²¹.

II. ΤΑ ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΑ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ (1913)

Δύο χρόνια μετά το συμβιβασμό του 1911 βρήκε ο Βενιζέλος την ευκαιρία να ανακινήσει πάλι το μεγάλο θέμα της παιδείας και της γλώσσας. Επί υπουργίας Ιωάννη Τσιριμώκου καταρτίζονται τα σημαντικά νομοσχέδια του 1913, που

20. Σε γράμμα του Εφταλιώτη προς τη Δέλτα (Π. Δέλτα, Αλληλογραφία, σελ. 184), που συμπίπτει χρονολογικά με τα γεγονότα του 1911 σχετικά με το γλωσσικό θέμα, ο Εφταλιώτης κρίνει το Βενιζέλο ακολουθώντας την τακτική του Ψυχάρη στον έλεγχο της λύσης που έδωσε στο ζήτημα.

21. Δεν είναι μόνο ο Ψυχάρης που κακίζει το Βενιζέλο για την τακτική που ακολούθησε στη Βουλή το 1911. Ο Αργύρης Εφταλιώτης, «τυφλός ακόλουθος» άλλοτε (κατά τα γραφόμενα σε επιστολή του, 26.10.1910 και 29.3.1911, στην Πηνελόπη Δέλτα, Αλληλογραφία, σελ. 168 και 183, μετά το τέλος των συζητήσεών της γράφει (16.4.1911, Αλληλογραφία, σελ. 184) ότι «δε στάθηκε μεγάλος πολιτικός» και ότι «δεν έχει χαρακτήρα». Πάμπολλα στοιχεία για την εξέλιξη του δημοτικιστικού κινήματος από το 1909 και εξής, καθώς και αξιοπρόσεχτες κρίσεις στα γεγονότα, βλ. στα Προλεγόμενα της έκδοσης του «Μπροσού» του Α. Πάλλη από τον Εμμ. Γ. Μοσχονά, Εκδοτική Ερμής, 1975, στα κεφάλαια: «Αστικοί ορίζοντες και σοσιαλιστικοί προσανατολισμοί» και «Κομματικοποίηση και περιθωριακή ανάπτυξη», σελ. κη' - ηε'.

επιδιώκουν κάποια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Στην έκθεση που τα συνοδεύει διαπιστώνεται η θλιβερή κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης. Προτείνεται λ.χ. για τις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού η αντικατάσταση της άτεγκτης καθαρεύουσας με την «απλή και κοινή ομιλουμένη», κατά την ορολογία που χρησιμοποιούν τα νομοσχέδια. Έχει αναγνωριστεί ότι τα νομοσχέδια αυτά αποτελούν σταθμούς εξόρμησης για την ανακαίνιση της εκπαίδευσης μετά τη λειτουργία του Σχολείου του Βόλου (1908) και την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1910). Τα νομοσχέδια προχωρούσαν ασφαλώς πέρα από την εποχή τους και γι' αυτό δεν ψηφίστηκαν. Παρά το γεγονός όμως τούτο οι τάσεις τους μαρτυρούσαν ότι οι δημοτικιστικές ιδέες είχαν αρχίσει εννοϊκά να επηρεάζουν το κράτος²².

III. ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ (1914)

Τις απόψεις του στο θέμα μας καθρεφτίζει και μια συζήτηση που είχε το 1914 ο Βενιζέλος στην Αλεξάνδρεια με ομογενείς που τους συγκινούσαν τα προβλήματα του μητροπολιτικού ελληνισμού. Σε κύκλους μελών από τους τοπικούς

22. Στο βιβλίο του Δ. Γληνού: 'Ένας άταφος νεκρός, δημοσιεύεται το κείμενο των νομοσχεδίων του 1913. Η προοδευτικότητα των νομοσχεδίων του 1913 ήταν αναμφισβήτητη. Γινόταν προσπάθεια να γίνει κάποια προσαρμογή στις κοινωνικές απαιτήσεις της εποχής με την υποχρεωτική εκπαίδευση, τη στροφή προς τις θετικές επιστήμες. Βασικό στοιχείο της προτεινόμενης μεταρρύθμισης ήταν η επιδίωξη προς την αυτοτέλεια του δημοτικού σχολείου. Καταργείται η διδασκαλία σ' αυτό των αρχαίων ελληνικών και τονώνεται η διδασκαλία της νέας γλώσσας. Όμως τα νομοσχέδια δεν ψηφίστηκαν. Για τα νομοσχέδια αυτά βλ. Άννα Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, σ. 27-34, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Σημαντική για τη συγκρότηση των νομοσχεδίων αυτών ήταν η συμβολή του Δημήτρη Γληνού, που αργότερα θα επανέλθει στο θέμα το 1917, όταν θα αναλάβει τη γενική γραμματεία του υπουργείου Παιδείας. Σημειώνω για την ιστορία ότι τα νομοσχέδια αυτά πολεμήθηκαν τότε και από τον καθηγητή της παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Νικόλαο Εξαρχόπουλο, που εδημοσίευσε σχετικά άρθρα στον τύπο. Για τα νομοσχέδια Τσιριμώκου βλ. Αλ. Δημαρά, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας, τόμ. Β' (Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδοτική Ερμής), Αθήνα 1976, σελ. 93 κε. και 98 κε. Ο Α. Δελμούζος (Μελέτες και Πάρεργα Β', σελ. 224) μας πληροφορεί ότι στα 1912 ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» είχε στείλει στο κεντρικό εποπτικό συμβούλιο του υπουργείου παιδείας για το πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου, του ανώτερου παρθενγωγείου και του διδασκαλείου υπόμνημα - μελέτη. Από κει εμπνεύστηκε η νομοθετική εκπαιδευτική εργασία το 1913 επί Τσιριμώκου. «Κυριότερος εργάτης» της κατά το Δελμούζο ήταν ο Γληνός, πρόκειται πάντως για ομαδική εργασία με συνεργάτες και έξω από τον «Όμιλο», όπως το Βαχαβιάλο και τον Καφάλη. Συμμετοχή άμεση στην επεξεργασία των θεμάτων είχε και ο ίδιος ο υπουργός Τσιριμώκος, πάντα κατά το Δελμούζο.

φιλολογικούς συλλόγους βρήκε την ευκαιρία να εκθέσει με σαφήνεια τις απόψεις του για το θέμα της γλώσσας στην εκπαίδευση. Δήλωσε κατηγορηματικά ότι είναι «υπέρ της εισαγωγής της αμιγούς δημοτικής εις τα δημοτικά σχολεία» και υπογράμμισε τη μεγάλη σημασία του θέματος. Δικαιολογώντας ως ένα βαθμό το συμβιβαστικό δρόμο που είχε ακολουθήσει το 1911, κατά τη συζήτηση στη Βουλή για το περίφημο άρθρο του Συντάγματος, «επερίμενα, είπε, να αποκτήσω γόητρο και κύρος επί του ελληνικού λαού διά να απευθυνθώ προς αυτόν και να του φωνάξω απερίφραστα πόσον παρασύρεται και απατάται υπό των δημαγωγών (και θα εννούσε ασφαλώς τον καθηγητή Μιστριώτη και ορισμένους θεομόοιμους ομοϊδεάτες του) όταν στιγματίζη ως προδότας εκείνους που του μανθάνουν την πραγματικά εθνικήν του γλώσσαν». Με σαφή μάλιστα υπαινιγμό προς την παλιότερη εκείνη στάση του πρόσθεσε²³: «Ότε μου επεβάλλετο το πρώτον άρθρον του Συντάγματος διά την γλώσσαν, ευρέθην προ διλήμματος: ή να επιμείνω εις τας ιδέας μου και να παραγνωρίσω το πολιτικόν μου πρόγραμμα της αναγεννήσεως της ελληνικής φυλής ή να υποχωρήσω προς στιγμὴν και να δεχθῶ ένα τοιούτον συμβιβασμόν, ο οποίος δεν θα παρεβλάπτε τον γλωσσικόν αγώνα».

Εδώ θα χωρούσαν δύο αντιρρήσεις. Η πρώτη: αν αντιδρούσε αποφασιστικά ο Βενιζέλος και δεν αναγραφόταν το άρθρο στο Σύνταγμα, δεν είναι βέβαιο ότι θα ανατρεπόταν η όλη ανορθωτική του προσπάθεια. Από το άλλο μέρος η παρουσία του άρθρου στο Σύνταγμα χωρίς άλλο ενίσχυσε την αρχαϊστική τάση εις βάρος του δημοτικιστικού κινήματος. Βέβαιο, νομίζω, είναι ότι, όταν συζητούσαν στη Βουλή το επίμαχο άρθρο, έλειψε από το Βενιζέλο η αποφασιστικότητα που απαιτούσε η στιγμή εκείνη.

Ο Βενιζέλος υποστήριξε ακόμη ότι η διατύπωση του άρθρου στο Σύνταγμα ήταν εσκεμμένα «σοφιστική». Έλεγε το άρθρο: «Η γλώσσα των νόμων είναι η επίσημος γλώσσα του κράτους». Δεχόταν λοιπόν ο Βενιζέλος ότι, αν γραφόν οι νόμοι στη δημοτική, επίσημη γλώσσα του κράτους αυτομάτως γίνεται η δημοτική. Θα μπορούσαμε όμως να παρατηρήσουμε ότι δεν ήταν και δεν είναι ζήτημα στιγμιαίας απόφασης να συνταχθούν οι νόμοι στη δημοτική. Σήμερα η δημοτική χρησιμοποιείται στην παιδεία, τη διοίκηση, τη δημοσιογραφία, στις τέχνες, σε αρκετό μέτρο στην επιστήμη, στη νομοθεσία όμως και τη δικαιοσύνη μόλις τελευταία ξεκινήσαμε τη συναφή προσπάθεια.

Όσο για τη γνώμη του για τον Ψυχάρη είχε δηλώσει ο Βενιζέλος ότι τον Ψυχάρη τον εκτιμά «ως σοφόν επιστήμονα και ως λογοτέχνην». Τον ορθολογισμό

23. Τριανταφυλλίδης, 'Απαντα Δ' 286.

του όμως τον βλέπει μόνον ως μακρινό καθοδηγητικό φάρο. Για την ώρα ασπάζεται τα πορίσματα του Ροϊδη²⁴.

Το συμπέρασμά μου είναι τούτο: πράγματι πίστευε ο Βενιζέλος ότι θα κινδύνευε η εφαρμογή των γενικότερων πολιτικών ιδεών του, αν το 1911 τασσόταν χωρίς επιφύλαξη υπέρ της δημοτικής γλώσσας. Τώρα όμως (1915) που ερωτάται από τους Αλεξανδρινούς αν τον βλάπτει («πολιτικώς») η διακήρυξη των ιδεών του για τη δημοτική γλώσσα, διακηρύσσει ότι πέρασε η εποχή των επιφυλάξεων. Τώρα που έχει αποκτήσει σημαντικό κύρος μπορεί να διατυπώνει αδέσποτα τις ιδέες του. Διαμαρτύρεται και λέει στους συνομιλητές του: «Νομίζετε, κύριοι, ότι είμαι τόσον αφελής και μικρόνους πολιτικός ώστε να σας εκθέτω αφόβως τας ιδέας μου όταν δεν είμαι βέβαιος ότι θα εύρουν ηχώ εις τον ελληνικόν λαόν;». Προσθέτει μάλιστα αποφασιστικά τις προθέσεις του, που σε δύο χρόνια θα μετουσιωθούν στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917: «Επέστη ο καιρός, λέει, να ομιλήσω εις τον ελληνικόν λαόν και να του υποδείξω τον αληθινόν τον δρόμον. Έχω την υποχρέωσιν προς τούτο». «Η δημοτική γλώσσα, προλέγει, θα θριαμβεύση. Διότι δι' αυτής θα γραφή η νεοελληνική φιλολογία (εννοούσε βέβαια τη νεοελληνική λογοτεχνία), η οποία είναι ο κυριώτατος συντελεστής του πολιτισμού μας»²⁵.

IV. Η ΓΛΩΣΣΟΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ 1917 ΚΑΙ ΤΑ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΑ ΤΗΣ

Στα χρόνια του πρώτου παγκόσμιου πολέμου και μετά τη διαφωνία του με τον Κωνσταντίνο (1915)²⁶ ο Βενιζέλος αποφάσισε νέα πολιτική εξόρμηση με το «κίνημα της Θεσσαλονίκης» (1916). Όταν η επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης εγκαταστάθηκε στην Αθήνα (14/27 Ιουνίου 1917), ο Βενιζέλος επιχείρησε στον τομέα της παιδείας την εκπαιδευτική και γλωσσική μεταρρύθμιση,

24. Παρεμφερτικά θα έλεγα τούτο: Η κριτική στάση του Βενιζέλου απέναντι στον Ψυχάδη μου θυμίζει σκέψεις του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, διατυπωμένες σε γράμμα του του 1909 προς την Πηνελόπη Δέλτα (Αλληλογραφία, σ. 314). Μας λέει εκεί ο Τριανταφυλλίδης ότι μακριά από την ελληνική πραγματικότητα πιστεύει χωρίς επιφύλαξη στον ψυχαρισμό. Όταν όμως βλέπει τη θέση που κρατούν («ακόμα και οι περισσότεροι από τους φωτισμένους») (κατά τη διατύπωση του ίδιου του Τριανταφυλλίδη), βάζει νερό στο κρασί του.

25. Τριανταφυλλίδη, 'Απαντα Δ' 287 και 510 κε.

26. Η κυβέρνηση Βενιζέλου παραιτήθηκε στις 5 Οκτωβρίου 1915, εκλογές έγιναν στις 19 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου, στις οποίες δεν έλαβε μέρος το κόμμα των φιλελευθέρων.

που την είχε ήδη αποφασίσει κυβερνώντας στη Θεσσαλονίκη²⁷. Για να πραγματοποιήσει τη φωτισμένη αυτή πρωτοβουλία του διαθέτει τη συνεργασία τριών ξεχωριστών μελετητών των εκπαιδευτικών μας πραγμάτων: του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, του Αλέκου Δελμούζου, του Δημήτρη Γληνού²⁸. Φυσικό ήταν που η μεταρρύθμιση άρχιζε από τη γλώσσα του σχολείου. Στην αρχή έγινε προσπάθεια να ρυθμιστεί σε ενιαίο γραμματικό τύπο σχολική γλώσσα. Αντιμετωπίστηκε και το περιεχόμενο των αναγνωστικών, καθώς και το ζήτημα της μόρφωσης και της μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών λειτουργών. Τα εκπαιδευτικά μέτρα θα τα εισηγούνταν οι τρεις παιδευτικοί αναμορφωτές ενισχυμένοι από επιτελείο ομοιωματών συνεργατών τους. Ο συγκεκριμένος στόχος τους ήταν να χρησιμοποιήσουν τη δημοτική γλώσσα στα αναγνωστικά και των έξι τάξεων του δημοτικού σχολείου²⁹, ενώ παράλληλα περιοριζόταν η διδασκαλία της καθαρεύουσας στις δύο τελευταίες τάξεις του δημοτικού ώστε απλώς να γίνεται κατανοητή από το μαθητή. Ο Βενιζέλος, αποφασισμένος για την ολοκληρωτική εφαρμογή της μεταρρύθμισης, edήλωνε απερίφραστα το 1918 στη Βουλή: «Δεν θα κάμωμεν συμβιβασμόν... Είπον καθαρά ότι εις το δημοτικό σχολείο θα έχωμε τη δημοτική γλώσσα»³⁰.

27. Δικαιολογημένη επομένως ήταν η αισιοδοξία του Τριανταφυλλίδη, όταν γράφοντας στην Πηνελόπη Δέλτα στις 29.8.1910 (Αλληλογραφία, σελ. 329) παρατηρεί ότι η παρουσία του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή τον κάνει να βλέπει «κάποιο φως... στο σκοτάδι».— Μαρτυρία του Δελμούζου για την προσπάθεια να πειστεί ο Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση βλ. στις Κατίνας Παπά, Από τη ζωή και το έργο του Δελμούζου (Νέα Εστία, τόμ. 64, 1958, αρ. 750, σελ. 1462· βλ. και σελ. 1460). Κείμενα σχετικά με την εκπαίδευση της περιόδου 1917 - 1928 βλ. στο Αλ. Δημαρά, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Β' σελ. 121. Για τα αναγνωστικά των δημοτικών σχολείων, που πρέπει «να είναι γεγραμμένα εις την κοινήν ομιλουμένην (δημοτικήν) γλώσσαν, απηλλαγμένην παντός αρχαϊσμού ή ιδιωματισμού», εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το διάταγμα 2585 (11.5.1917) («Σύμβουλος δημοσίας εκπαιδύσεως») ο Γ. Αβέρωφ.— Κυρώθηκε το διάταγμα στην Αθήνα με το νόμο 827/1917. Για το Βενιζέλο και τη μεταρρύθμιση του 1917 βλ. και Άννα Φραγκονδάκη, Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, σελ. 35 κε.

28. Ο Γληνός ήταν εκείνος που εισηγήθηκε στην κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης τη γλωσσικοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Υπουργός Παιδείας με την εγκατάσταση της κυβέρνησης στην Αθήνα γίνεται ο Δημήτριος Δίγκας (1876 - 1974). Παρέμεινε έως το Νοέμβριο 1920. Είχε διατελέσει βουλευτής και στην οθωμανική βουλή μετά το κίνημα των Νεοτούρκων. Χαρακτηρίζεται ως συνετός και μετριοπαθής.

29. Τριανταφυλλίδη, Άπαντα Ε' 135.

30. Τριανταφυλλίδη, Άπαντα Δ' 508.— Χαρακτηριστικό για το εξαιρετικό ενδιαφέρον που αισθανόταν ο Βενιζέλος για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση είναι ότι παραβρίσκεται στο πρώτο μάθημα (αίθουσα Αρχαιολογικής Εταιρείας, 28 Φεβρουαρίου 1918) που έκαμε

Κινημένος από τον καθηγητή Γεώργιο Χατζιδάκι και τους ομοϊδεάτες του, που υποστήριζαν ότι οι «μεταρρυθμιστές» παραχαράττον το πνεύμα του σχετικού νόμου, edήλωνε³¹ για το Χατζιδάκι με κάποια βέβαια υπερβολή μέσα στη μαχητικότητα του ότι «δεν είναι αρμόδιος να έχει γνώμη στο γλωσσικό ζήτημα».

Πόσο τολμηρός αλήθεια και ρηξικέλευθος πρέπει να ήταν ο Βενιζέλος και ακόμη πόσο θα εκτιμούσε τον «Εκπαιδευτικό Όμιλο»^{31α} και τους κορυφαίους του ώστε να διαλέξει για την αναμόρφωση που επιχειρούσε τρεις νέους που βέβαια είχαν ήδη «όνομα», όμως η ηλικία τους δε μαρτυρούσε μακρόχρονη πείρα! Ο Δελμούζος ήταν τριάντα επτά χρόνων, ο Τριανταφυλλίδης τριάντα τεσσάρων, ο Γληνός, που αναλάμβανε τη γενική γραμματεία του υπουργείου παιδείας, τριάντα πέντε. (Ο τελευταίος ήταν εκείνος που ανώνυμα, αλλά ουσιαστικά είχε βοηθήσει να συγκροτηθούν και να διατυπωθούν τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια Τσιριμώκου στα 1913). Για το Βενιζέλο ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» χωρίς άλλο αντιπροσώπευε, στον παιδευτικό - πολιτιστικό τομέα, κάτι αντίστοιχο προς το πολιτικό αναγεωτικό κίνημα του 1909 και τις δικές του γενικότερες πρωτοβουλίες.

Το μεταρρυθμιστικό πρόβλημα δεν πραγματοποιήθηκε βέβαια ολοκληρωτικά³². Η τριετία 1917 - 1920 δεν ήταν αρκετή για την εφαρμογή του³³. Χαρα-

ο Δελμούζος στη σειρά των μαθημάτων για τους δημοδιδασκάλους της Αθήνας που οργανώθηκαν τότε με ομιλητές τους ανώτερους επόπτες της δημοτικής εκπαίδευσης Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη.

31. Τριανταφυλλίδη, 'Απαντα Δ' 504 - 505 και 508 - 511.

31α. Χαρακτηριστικό είναι ότι αργότερα φεύγοντας από την Ελλάδα ο Βενιζέλος μετά την ήττα του της 1ης Νοεμβρίου 1920 όσα χρήματα είχε στη διάθεσή του από εράνους του απόδημου Ελληνισμού τα αφήνει υπέρ του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» (βλ. Σ. Κ. Κουγέας, Ν. Εστία, τόμ. 64, 1958, αρ. 750, σελ. 1402). Αλλά και τούτο παρουσιάζει ενδιαφέρον: γράφοντας στις 15 Δεκεμβρίου 1926 στον Αλέκο Δελμούζο, αφού διάβασε με ικανοποίηση την ευνοϊκή γι' αυτόν έκθεση του αρεοπαγίτη Αντωνάκη για τα «Μαρασλειακά», τον συγχαίρει για το πόρισμα και ρητώς διαδηλώνει και πάλι την εκτίμησή του σ' αυτόν: του αναγνωρίζει ότι αφιέρωσε τη ζωή του «όπως δόση εις το έθνος εκείνο που του λείπει και που του χρειάζεται περισσότερο από κάθε άλλο (υπογραμμίζει ο Βενιζέλος), το αληθινό σχολείο. (Το γράμμα δημοσιεύεται ολόκληρο από τον Ε. Π. Παπανούτσο, Α. Δελμούζος. Η ζωή του. Επιλογή από το έργο του, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1978, μετά τη σελίδα 144).

32. Για τη γλωσσικοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 βλ. και Γ. Κορδάτου, Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος 193 κε.

33. Νομίζω πάντως και εγώ, μαζί με πολλούς άλλους μελετητές, ότι με την όλη προσπάθειά του ζητούσε να εκσυγχρονίσει τον τόπο. Άλλο ζήτημα βέβαια ως ποιο βαθμό το πραγματοποίησε. Οι αντιξοότητες υπήρξαν άπειρες. Το πολιτικό φαινόμενο του διχασμού, που έφερε

κτηριστικό χρονολογικώς είναι το γεγονός ότι η εγκύκλιος με την οποία συνιστάται στους εκπαιδευτικούς το αναγνωστικό «Τα ψηλά βουνά» εκδίδεται μόλις στις 18 Δεκεμβρίου 1918 και το βιβλίο αγγέλλεται ότι θα κυκλοφορήσει αρχές Ιανουαρίου 1919³⁴. Ο Βενιζέλος οπωσδήποτε μιλώντας για το ξεκίνημα της μεταρρύθμισης θα πει³⁵ τα εξής αξιοσημείωτα: «Εθέσαμε σήμερα τα θεμέλια ενός μεγάλου έργου. Εύχομαι να έλθω εις αίσιον πέρας για το καλό του Έθνους». Τα πράγματα όμως δεν προχωρούν όσο θα έπρεπε³⁶. Το Φεβρουάριο του 1920 ο Βενιζέλος βρίσκεται στο Λονδίνο. Ανταποκριτής του «Manchester Guardian» τον ρωτά για τα παλιότερα νομοσχέδια του 1913, που δεν είχαν ψηφιστεί από τη Βουλή. Εκείνος του δήλωσε τότε ότι το θέμα θα προχωρήσει μετά την επιστροφή του στην Αθήνα. Χαρακτήρισε μάλιστα ως επαναστατικά για την ελληνική εκπαίδευση τα νομοσχέδια εκείνα. «Αντιπροσώπευαν», καθώς είπε, «μια νίκη της δημοτικής γλώσσας εναντίον της καθαρεύουσας, δηλαδή της μισοκλασικής γλώσσας, που είχε μαζί της τους αντιδραστικούς και που υπήρξε πάντοτε ο μεγάλος σκόπελος στην ελληνική εκπαίδευση»³⁷ (κατά τη διατύπωση πάντα του Βενιζέλου).

την αναβίωση της συντηρητικής παράταξης, η ανάγκη να αποκατασταθεί το κράτος μετά τη διετία 1915 - 1917 (μια περίοδο που κυβέρνησαν πάλι οι αντιβενιζελικοί), πράγμα που δεν κατορθώθηκε, στάθηκαν οι βασικότερες αιτίες για να αποτύχει ο εκσυγχρονισμός και ο εξευρωπαϊσμός κράτους και κοινωνίας. Μέσα στην όλη τακτική του κοινωνικού εκσυγχρονισμού πρέπει να δούμε και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που προώθησε ο Βενιζέλος.

34. Τριανταφυλλίδη, 'Απαντα Σ' 256.

35. Τριανταφυλλίδη, 'Απαντα Δ' 492.

36. Είναι πάντως στιγμές αργότερα που ο Βενιζέλος ξεχνά (ή θέλει να ξεχνά) τη σημασία της γλωσσικής (και γενικότερα της εκπαιδευτικής) μεταρρύθμισης. Χαρακτηριστικό είναι που υπογραμμίζοντας σε προεκλογικό του λόγο στις παραμονές των εκλογών του Νοεμβρίου 1920 τις πραγματοποιήσεις της κυβέρνησής του κατά τη δεκαετία 1910 - 1920 επισημαίνει ορισμένες προοδευτικές και ανακαινιστικές πρωτοβουλίες του (βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολεμική τους, 1910 - 1935* [Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, με την επιμέλεια Θ. Βερέμη και Οδ. Δημητριάδου, Εκδόσεις Φιλιππότη, σελ. 606], όμως αποσιωπά το θέμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917, που και για κείνον είχε και για μας σήμερα έχει ξεχωριστή σημασία. Καταλάβαινε ο Βενιζέλος ότι ήταν θέμα που συναντούσε σημαντική αντίδραση από μια μεγάλη μάζα πολιτών. Δεν είχε ασφαλώς ξεχάσει όσα είχε ακούσει στη Βουλή των Ελλήνων στα 1911 κατά τη συζήτηση με την ευκαιρία της αναθεώρησης του Συντάγματος.

37. «Λόγος» της Πόλης, 1919 - 20, σ. 245. Στο «Νουμά», τόμ. 16 (1919), 16, ο Νιρβάνας διηγείται ότι ο Βενιζέλος ζήτησε να έχει «την ευχαρίστηση να είναι ο πρώτος αναγνώ-

Την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση τον 1917 δεν την αντιμετώπισαν με κατανόηση οι «άκροι δημοτικιστές» της εποχής. Ο Τριανταφυλλίδης βρέθηκε γι' αυτό υποχρεωμένος να υπερασπιστεί το γλωσσικό τύπο που προτίμησε για τη μεταρρύθμιση μαχόμενος σε δύο μέτωπα: κατά των καθαρευουσιάνων και κατά των ψυχαραζικών³⁸. Οι πρώτοι θεωρούσαν, εσφαλμένα βέβαια, τον Τριανταφυλλίδη αδιάλλακτο ψυχαραστή· οι «άκροι δημοτικιστές» από το άλλο μέρος κατηγορούσαν ως συντηρητική τη γλωσσική μεταρρύθμιση, που φορέας της ήταν ο Τριανταφυλλίδης. Οι κοινωνικώς ριζοσπαστικότεροι αντίκριζαν από παλαιότερα με σχετική αδιαφορία το κίνημα του δημοτικισμού. Το 1908 ο Γεώργιος Σκληρός υποτετιμοούσε τη σημασία του γλωσσικού θέματος αποβλέποντας σε γενικότερη κοινωνική αλλαγή³⁹. Τη μεταρρύθμιση την πολέμησαν και δημοτικιστές ακόμη, που βρίσκονταν σε αντίθεση με τις γενικότερες πολιτικές επιδιώξεις του Βενιζέλου⁴⁰.

στης των νέων αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου» σύμφωνα με το νόμο 1332. «Πρέπει να ξέρετε, έλεγε, ότι την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση τη λογαριάζω σαν τον μεγάλο τίτλο της προθυπουργίας μου και σαν την μεγαλύτερη υπηρεσία μου στην Πατρίδα».

38. Τριανταφυλλίδης, 'Απαντα Η' 11 - 29 και Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου 7, 1917 - 1919, 228 κε.

39. Αλλά αργότερα ιδίως η άρνηση υπήρξε εντονώτερη. Αντιμετωπίστηκε με εχθρότητα το ανακαινιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου. Ο Κώστας Βάρναλης το 1935 γράφοντας τα «Απομνημονεύματά» του χαρακτηρίζει το Βενιζέλο «τάχα προοδευτικό» (Απομν., σ. 103), γιατί χλιαρά εβοήθησε τους μεταρρυθμιστές τον 1917. Τον κακίζει ακόμη και για το ότι στην εποχή του η αστική τάξη δεν μπόρεσε να λύσει το γλωσσικό ζήτημα. Τη λύση του την περίμενε ο Βάρναλης από την εργατική τάξη όταν θα ερχόταν να κυβερνήσει τον τόπο. Ας το πούμε όμως απειρόφραστα. Τα πράγματα δεν εδικαίωσαν τις προβλέψεις του Βάρναλη. Η οριστική, καθώς πιστεύουμε, αυτή τη φορά, λύση του γλωσσικού μας προβλήματος ξεκίνησε με συντηρητική κυβέρνηση στην εξουσία πριν από έξι περίπου χρόνια (βλ. και πρόσφατο άρθρο των Άννας Φραγκονδάκη και Μαριάννας Κοινδύλη, Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ως πολιτική ιδεολογία: Η θέση των πολιτικών κομμάτων για την εκπαίδευση (Πολιτική, επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης, 3: Παιδεία και Πολιτική, Απρ.- Ιούν. 1982, 104 - 117). Βέβαια γεγονός είναι ότι η τάση να ολοκληρωθεί προβάλλει μόνο σήμερα με την επιδιώξη να απλωθεί η χρήση της δημοτικής σε όλους τους τομείς της πνευματικής και κοινωνικής δραστηριότητας.

40. Αν ήθελε κανείς να θαυμάσει την τακτική μιας μερίδας αντιδραστικών προς το έργο του Βενιζέλου και γενικότερα το πολιτικό και ειδικότερα το εκπαιδευτικό, θα έφτανε να διαβάσει όσα συγγραφέας όχι ασήμαντος της εποχής, ο Σπύρος Μελάς, κινημένος από το πολιτικό του πάθος έγραψε τότε κατά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στην εφημερίδα «Εμπρός» (βλ. λ.χ. τα φύλλα της 16ης Φεβρουαρίου και της 13ης Ιουνίου 1919). Την απάντηση στην αχαρκτηρίστη αυτή πολεμική την πήρε από τον Αλ. Δελημούζο, που συνοπτικά τον απέκρουσε (Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου, τόμ. 7, 1917 - 19, σελ. 225 - 236).

Κατά τα χρόνια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917, υπήρξε διαμάχη ανάμεσα στους πρωτεργάτες της και το Γεώργιο Χατζιδάκι ως προς τις πραγματικές απόψεις του Βενιζέλου ως εκπροσώπου της πολιτείας για το γλωσσικό πρόβλημα και τη λύση του. Ξεκινούσε η διαφωνία και η διαμάχη από το ότι ο νόμος για την εισαγωγή της δημοτικής στο δημοτικό σχολείο έκανε λόγο για (την κοινή λαλουμένην (δημοτικήν) απηλλαγμένην παντός αρχαϊσμού και ιδιωτισμού). Φυσικά, η ύπαρξη, έστω και σε παρένθεση, του όρου «δημοτική» δεν άφηνε αμφιβολία για το ποια γλωσσική μορφή της νέας ελληνικής έπρεπε να εισαχθεί στο σχολείο. Πάντως είναι βέβαιο (και αυτό πρέπει να το προσέξουμε) ότι ο Βενιζέλος συμφωνούσε με τους πρωτεργάτες της μεταρρύθμισης μόνο στο επίκαιρο άλλωστε θέμα της εισαγωγής της δημοτικής στο δημοτικό σχολείο και όχι στη λύση που έπρεπε να πάρει το γενικότερο γλωσσικό ζήτημα. Τη λύση την έβλεπαν ασφαλώς διαφορετικά οι πρωτεργάτες της μεταρρύθμισης. Ο Βενιζέλος ευχόταν με τη μέθοδο της συνεχούς απλούστευσης της καθαρεύουσας να γίνει προσέγγιση των δύο γλωσσικών μορφών, ενώ εκείνοι ζητούσαν, θεωρητικά τουλάχιστον για την ώρα εκείνη, να χρησιμοποιηθεί η πραγματική δημοτική σε όλο τον πνευματικό και τον κοινωνικό βίο του νέου ελληνισμού. 'Οτι αυτές πράγματι ήταν οι αντιλήψεις του Βενιζέλου αποδεικνύεται και από όσα υποστήριξε αργότερα την εποχή που μετάφραζε το Θουκυδίδη. Έχοντας όμως τις αντιλήψεις αυτές ο Βενιζέλος ριζικά και πάλι διαφωνούσε —και το λέει και ο ίδιος ρητώς— με το Χατζιδάκι, έστω και αν ο τελευταίος, αποφεύγοντας ευρύτερο λόγο (στη μεταξύ τους ανταλλαγή γραμμάτων) φερόταν πως τάχα συμφωνεί με τις απόψεις του Βενιζέλου.

Με την πτώση του Βενιζέλου (το Νοέμβριο του 1920) οι αρνητές της μεταρρύθμισης συνεχίζουν αποφασιστικότερα και με επιτυχία την πολεμική τους κατά των μεταρρυθμιστικών μέτρων. Σχετικό και χαρακτηριστικό είναι άρθρο του καθηγητή της παιδαγωγικής Νικόλαου Εξαρχόπουλου με τίτλο : «Η εκπαίδευσις και αι μεταρρυθμίσεις της», που δημοσιεύεται στην «Καθημερινή» της 11ης Νοεμβρίου 1920 ⁴¹.

41. Για την αντίδραση στη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 - 20 βλ. Γ. Κορδάτου, Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος σελ. 233 κε. Σε άρθρο του για το γλωσσικό θέμα, δημοσιευμένο στο «Λόγος», 1922, σ. 293, ο πρόδρομος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού του 1917 Φώτης Φωτιάδης μας σώζει κάποια γουστόζικη κουβέντα του Βενιζέλου όταν γύριζε από τη Θεσσαλονίκη και αναλάμβανε την πρωθυπουργία του ενιαίου κράτους. Είχε πει ο Βενιζέλος : «αφού προδώσαμε το Βασιλέα και την Πατρίδα, ας προδώσουμε και τη γλώσσα!». Το άρθρο 107 του Συντάγματος του 1911 αγνοήθηκε από το Σύνταγμα του 1924. Ξανασυστηθήθηκε στο κοινοβούλιο το Σεπτέμβριο του 1946 και τον Αύγουστο του 1949 και διατηρήθηκε στο Σύνταγμα του 1952.

Με τον ερχομό της νέας μεταπολίτευσης ύστερα από το κίνημα του 1922 η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου θα συνεχιστεί κατά κάποιο τρόπο⁴². Με τη δικτατορία του Παγκάλου (1925 - 1926) όμως επικρατούν και πάλι τα συντηρητικότερα κοινωνικώς και πολιτικώς στοιχεία και αυτά ανατρέπουν το έργο της νέας εκπαιδευτικής προσπάθειας. Απολούνται τότε ξανά από τις θέσεις τους οι κορυφαίοι της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917. Και μόνο μετά δύο χρόνια, το 1928, με το ξεκίνημα της νέας τετραετίας του Βενιζέλου (1928 - 1932) και με υπουργό παιδείας πρώτα τον Κ. Γόντικα και έπειτα το Γεώργιο Παπανδρέου θα επιχειρηθεί και πάλι κάποια ανανέωση των εκπαιδευτικών μας πραγμάτων, που δε θα αφήσει όμως σοβαρά παιδευτικά επιτεύγματα.

V. Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Πριν από την επάνοδο του Βενιζέλου στον πολιτικό στίβο, το 1928, είχε δοθεί η ευκαιρία να διαπιστωθούν για μια ακόμη φορά οι απόψεις του πάνω στο θέμα της διαμόρφωσης του νέου ελληνικού γραπτού λόγου. Έχοντας ίσως ήδη έτοιμη τη μετάφραση του Θουκυδίδη στα νέα ελληνικά⁴³, δημοσιεύει άρθρο στην «Κυριακή του Ελευθέρου Βήματος» (12.12.26), όπου διατυπώνει τις ιδέες του πάνω στη γλώσσα. Υποστήριζε ότι η δημοτική δεν μπορεί να καλλιεργηθεί από τώρα (1926) σε όλα τα είδη του λόγου· γι' αυτό συνιστούσε «βαθμιαίο καθαρισμό της καθαρεύουσας από τους νεκρούς τύπους». Ξαναγύριζε έτσι σε παλιές απόψεις για τη λύση του γλωσσικού ζητήματος, που τις είχαν υποστηρίξει πολλοί λόγιοι του περα-

42. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1923 - 24 λαμβάνεται πρόνοια ώστε στις δύο πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου τα αναγνωστικά να είναι γραμμένα στη δημοτική. Από το 1924 - 25 η δημοτική μπαίνει και στην τρίτη τάξη, καθώς και όλα τα βοηθητικά βιβλία γράφονται στη δημοτική. Το 1925 μάλιστα ο Τριανταφυλλίδης είχε προτείνει και δημιουργήθηκε επιτροπή που θα καθόριζε τον τύπο της «απλής καθαρεύουσας» που θα διδασκόταν στις τελευταίες τάξεις του δημοτικού. Ο Δελμούζος (Μελέτες και Πάρεργα Β' 229) υπογραμμίζει την εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική εργασία που γίνεται μέσα στο κράτος έως το 1925 με φορείς εκπροσώπους των αρχών και του πνεύματος του «Εκπαιδευτικού Ομίλου».

43. Κατά τη μαρτυρία του ιδιαίτερου γραμματέα του, του Ανδρέα Μιχαλόπουλου (Θουκυδίδου Ιστορία, επιμέλεια Σ. Ι. Στεφάνου - Κ. Δ. Στεργιοπούλου, Αθήνα [1960], σελ. λβ'), ο Βενιζέλος εργάστηκε στη μετάφραση το 1921, καθώς και το 1924 στο Παρίσι πάλι. Η εργασία ως τότε δεν είχε τελειώσει.— Η μετάφραση πρωτοτυπώθηκε το 1940 στην Οξφόρδη με την επιμέλεια του Δημ. Κακλαμάνου. Ανατυπώθηκε το 1946. Μετά μια απόπειρα να ανατυπωθεί σε φυλλάδια το 1957 νέα ανατύπωση έγινε το 1960.

σμένον αιώνα. Επομένως γεγονός είναι ότι δεν αποδεχόταν την άποψη των ορθόδοξων δημοτικιστών, που υποστήριζαν να γραφεί αμέσως η γνήσια δημοτική γλώσσα. Για μας, που βλέπομε σήμερα συντελεσμένα τα γεγονότα, βέβαιο είναι ότι από την εποχή του άκρατου και αδιάλλακτου καθαρευουσιανισμού δεν έπαψε καθόλου κάθε στιγμή να καθαρίζεται η καθαρεύουσα από τα αρχαιστικότερά της στοιχεία. Όμως η λύση—στο βαθμό που σήμερα έχει επιτευχθεί—δεν ήρθε με τον καθαρισμό της καθαρεύουσας. Δεν ήρθε η καθαρεύουσα να συναντήσει μισοστρατίς, να πούμε, τη δημοτική, αλλά έγινε δεκτή η δημοτική, συμβιβασμένη ως ένα βαθμό με την καθαρεύουσα: έχοντας δηλαδή δεχτεί στην πράξη τα λόγια εκείνα στοιχεία που της χρειάζονταν για να διαμορφωθεί σε σωστό νεοελληνικό γραπτό δημοτικό λόγο.

Όμως παράλληλα με τη διατύπωση της παραπάνω γνώμης του ο Βενιζέλος διακήρυσσε μια μεγάλη αλήθεια: ότι δυστύχημα εθνικό στάθηκε το γεγονός ότι, κατά τα λόγια του, «δεν μεταχειρισθήκαμε μετά την Ανεξαρτησίαν ιδίως και ως γραφομένην την λαλούμενην γλώσσαν».

Σημειώνω ότι ο Παλαμάς σε άρθρο του δημοσιευμένο και αυτό στην «Κυριακή του Ελευθέρου Βήματος»⁴⁴, συζητώντας τις απόψεις του Βενιζέλου, αντιπαρατηρεί ότι «ο δημοτικιστής γράφοντας τη δημοτική του δεν εξαναγκάζει σε τίποτε (δεν κάνει δηλαδή επανάσταση, όπως φοβόταν ο Βενιζέλος)· μάτια θέλει ν' ανοίξει, σημάδια να χαράξει, ορόσημα να στήσει για το άνοιγμα του δρόμου για το χτίσιμο της Πολιτείας»⁴⁵. Και συμπληρώνει ο Παλαμάς φωτίζοντας περισσότερο τα λόγια του: «Το χάραγμα και το στήσιμο γίνεται από παντού και παντού και όπου έδαφος απλώνεται προς καλλιέργεια και όπου σπίτια βρίσκονται προς ανακαίνιση και όπου γήπεδα προς οικοδομή». Αυτό κάνει—θα προσθέταμε εμείς—και από παλιότερα βέβαια, αλλά ιδίως τα τελευταία τούτα χρόνια, από τη μεταπολίτευση και εδώ, ο δημοτικισμός ζητώντας νικηφόρος να απλωθεί ολοκληρωτικά και στην επιστήμη και στις τέχνες και στη νομοθεσία και στη δικαιοσύνη.

Ο λόγος λοιπόν για τον οποίο ο Βενιζέλος πραγματοποίησε τη μετάφρασή του του Θουκυδίδη σε απλουστευμένη καθαρεύουσα και όχι σε γλώσσα δημοτική είναι ότι κατά τη γνώμη του δεν μπορούσε από τότε να χρησιμοποιηθεί η δημοτική σε κάθε είδος γραπτού. Όμως πόσο μεγάλη θα ήταν η συμβολή του Βενιζέλου στην προώθηση του γλωσσικού προβλήματος αν αποφάσιζε να πραγματοποιήσει σε δημοτικό λόγο τη μετάφρασή του! Είχε τα «προηγούμενα» (έστω

44. Αναδημοσιεύεται στα «Απαντα», τόμ. 13, σελ. 165 - 70.

45. Αναδημοσιεύεται στα «Απαντα» τόμ. 13, σελ. 169.

όχι απόλυτα επιτυχημένα) ορισμένων ξεχωριστών συγγραφέων θα μπορούσε και εκείνος να βοηθήσει στην πιο πέρα προοδευτική πορεία του θέματος, ακόμη και αν δεν πετύχαινε σε όλα απολύτως τα σημεία. Ο Βενιζέλος και με τη μετάφρασή του μας έδειξε ότι όχι μόνο ήταν σε θέση να χειριστεί με επάρκεια τον ελληνικό λόγο, αλλά και ύφος αξιόλογο να δημιουργήσει. Είμαστε υποχρεωμένοι να ομολογήσουμε ότι και το πνεύμα της σύνταξης του λόγου του Βενιζέλου στη μετάφραση του Θουκυδίδη είναι τόσο απλό ώστε εύκολα μεταφέρεται ο καθαρευουσιάνικος, σχετικά απλός, λόγος του Βενιζέλου στη σύγχρονη γραπτή δημοτική μας γλώσσα. Γιατί αληθινά αξιόλογο είναι το ύφος που καλλιεργεί ο Βενιζέλος στη μετάφραση⁴⁶. Τελικά θα έλεγα ότι η τακτική που ακολούθησε ο Βενιζέλος εξηγείται και από τις συνθήκες του ελληνικού χώρου όταν αποφάσισε να ξεκινήσει το μεταφραστικό του έργο. Ο ίδιος έγραφε στο άρθρο του που ανέφερα ότι μια γλωσσική επανάσταση θα προσέκρουε «στο γλωσσικό αίσθημα των μορφωμένων». Την ατμόσφαιρα πράγματι μετά τις εκλογές του '20 τη δέσποζε μια πνευματική και πολιτική αντίδραση εναντίον του συντελεσμένου έργου του. Αυτή η ατμόσφαιρα δεν μπορούσε να μην τον επηρεάσει ώστε να ακολουθήσει τη συντηρητική κατεύθυνση⁴⁷. Ο Βενιζέλος σκόπευε —αν ο ίδιος τύπωνε τη μετάφραση που φιλοτέχνησε— να περιλάβει στα προλογικά του βιβλίου του και κεφάλαιο για τη γλώσσα που χρησιμοποίησε μεταφράζοντας. Όμως τίποτα σχετικό δε βρέθηκε στα χαρτιά του μετά θάνατον, καθώς μας πληροφορεί ο Στ. Στεφάνου προλογίζοντας τη μετάφραση του Θουκυδίδη, σελ. ιθ' (βλ. σημ. 46).

46. Σχετικά με το ύφος του Βενιζέλου στους λόγους του έχομε μια αξιοπρόσεχτη κρίση του Παλαμά όταν 17 Ιανουαρίου 1932 σε γράμμα του στην Πηνελόπη Δέλτα (Αλληλογραφία, σ. 53 - 54) γράφει τα εξής: «Υποθέτω πως ούτε ο Βενιζέλος ακριβώς γνωρίζει τις ποιητικές συγκινήσεις που δίνει, ακόμη και μέσα στους πολιτικούς και στους παντοίους λόγους του που σπέρνει σ' αυτούς μαζί μ' αισθηματικήν αφέλεια, μα και με πολιτικήν οξυδέρκεια, χωρίς να το καλοπροσέχει, τον αγνό δημοτικισμό, ζωντανεύοντας τη γλώσσα και εκεί που δεν το πρόσμενες». Βλ. και Παλαμά, 'Απαντα ΙΔ' 212 - 3 και 242 - 3. Από τον Πρόλογο του Στέφ. Στεφάνου στην έκδοση της μετάφρασης του Θουκυδίδη (Θουκυδίδου Ιστορία. Μετάφραση Ε. Κ. Βενιζέλου, επιμέλεια Στεφ. Ι. Στεφάνου - Κων. Δ. Στεργιοπούλου) αντλούμε την πληροφορία ότι στα 1926 ανταλλάσσουν γράμματα ο Αλεξ. Πάλλης και ο Βενιζέλος. Καθώς εξάγεται από σχέδιο επιστολής του Βενιζέλου με ημερομηνία 27 Ιουνίου 1926, που το έχει υπόψη του ο Στεφάνου, ο Πάλλης έγραφε στο Βενιζέλο ότι η μετάφραση πρέπει να αποδίδει και το ύφος του πρωτοτύπου. Προκειμένου για το Θουκυδίδη ο Βενιζέλος θεωρούσε το πράγμα ακατόρθωτο.

47. Στοιχεία για τις γλωσσικές διακυμάνσεις του Βενιζέλου βλ. στον Γ. Κορδάτο, Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος 212 κε.

Φαίνεται ότι ο Βενιζέλος είχε αρχίσει να μεταφράζει το Θουκυδίδη μετά τις εκλογές του 1920⁴⁸. Ίσως το 1926 να μην έχει συμπληρώσει το μεταφραστικό του εγχείρημα. Πάντως τότε (12 Νοεμβρίου 1926) στέλνει γράμμα στο Γεώργιο Χατζιδάκι⁴⁹, απ' όπου διαπιστώνεται για μια ακόμη φορά η διαφωνία του προς το Χατζιδάκι. Παρουσιάζει τον εαυτό του ότι ακολουθεί παλαιά διδάγματα του Χατζιδάκι — εκείνα που είχε κηρύξει πριν από τριάντα έξι χρόνια, δηλαδή το 1890. Τότε ο Χατζιδάκις είχε δημοσιεύσει το μελέτημά του «Περί του γλωσσικού ζητήματος εν Ελλάδι»⁵⁰, όπου υποστήριζε (σ. 235) ότι η διγλωσσία που κληρονομήσαμε από τους παλαιότερους δεν είναι «επικίνδυνη»· ότι η «αποβολή της γραφομένης», δηλαδή της καθαρεύουσας, δεν είναι κατορθωτή· ακόμη ότι η καθαρεύουσα «σητήρησε και υπηρετεί μεγάλως τον ημέτερον πολιτισμόν». Συνιστά όμως να γίνεται χρήση σε λογοτεχνικά κείμενα «της δημώδους ή της δημοδεστέρας καθαρευούσης», πιστεύοντας μάλιστα (σ. 225) ότι, αν όσοι γράφουν περιορίσουν τον αρχαϊσμό τους, μπορεί μετά ένα ίσως αιώνα να περιοριστεί η διγλωσσία. Ο Βενιζέλος, κατά τη δική του έκφραση, είχε συναγάγει «τα λογικά συμπεράσματα της φωτεινής εκείνης διδασκαλίας, ενώ σεις, γράφεις στο Χατζιδάκι, «φαινεσθε έκτοτε απρόθυμος να προέλθετε εις αυτά· και σχεδόν νομίζετε ότι το άπαξ γενόμενον κακόν δεν ημπορεί να διορθωθή ουδέ διά μακράς εργασίας. Επί του σημείου τούτου, εάν τωόντι τοιαύτη είναι η γνώμη σας, διαφωνώ ριζικώς και νομίζω ότι η οδός που ακολουθώ εις την γλώσσαν της παραφράσεώς μου εγγνύται ότι μίαν ημέραν ημπορούμεν να φθάσωμεν εις το να περιορίσωμεν ουσιωδέστατα, αν μη εξαλείψωμεν καθ' ολοκληρίαν, το χάσμα μεταξύ γραφομένης και ομιλουμένης γλώσσης». Ο Βενιζέλος, νομίζω, όσο και αν εμείωνε την ιδεολογική απόσταση που τον χώριζε από το Χατζιδάκι, άφηνε αισθητό περιθώριο για να κινείται η διαφωνία τους. Ο Βενιζέλος υπογράμμιζε, όπως είναι φανερό,

48. Ο Βενιζέλος σε γράμμα του προς το Χατζιδάκι, για το οποίο θα γίνει λόγος πιο κάτω, γράφει: «Τι πταίω εάν από της νεότητός μου αγάπησα ζωηρώς τα αθάνατα έργα της αρχαίας μας φιλολογίας». Περισσότερες πληροφορίες ως προς τα ενδιαφέροντα του Βενιζέλου για τα αρχαία γράμματα βλ. στο σύντομο σημείωμα του ιδιαίτερου γραμματέα του (1917 - 1924), του Ανδρέα Μιχαλόπουλου (Θουκυδίδου Ιστορία, επιμέλεια Σ. Ι. Στεφάνου - Κ. Δ. Στεργιοπούλου, σελ. λα'). Εκεί πληροφορούμαστε ότι η βιβλιοθήκη του περιείχε συλλογή αρχαίων συγγραφέων και επιστημονικά συγγράμματα νεότερων επιστημόνων, «600 - 700 τόμους εν όλω». Συνήθιζε μάλιστα και να διατηπώνει σχόλια στα περιθώρια βιβλίων της βιβλιοθήκης του.

49. Το γράμμα δημοσιεύεται στη μελέτη του Δικαίου Βαριαζάκου για το Γεώργιο Ν. Χατζιδάκι βλ. σημ. 58.

50. Αθηνά 2 (1890), 169 - 235.

τη διαφωνία του με το Χατζιδάκι ελπίζοντας ίσως κάπως εκτενή και διαφωτιστική γι' αυτόν απάντηση. Όμως λακωνικός και συνοπτικός ήταν ο Χατζιδάκις στο απαντητικό γράμμα του μετά ένα μήνα (12 Δεκεμβρίου⁵¹, όχι Οκτωβρίου, όπως διαβάζει ο εκδότης της επιστολής κ. Δ. Βαγιακάκος). Συγχαίρει το Βενιζέλο για «τας αρχάς τας οποίας περί της γλώσσης της μεταφράσεως διετύπωσε». Ελπίζει μάλιστα ότι, καθώς διατυπώνονται με το δικό του κύρος θα επικρατήσουν. Του αναγγέλλει συγχρόνως ότι θα του στείλει μικρή του πρόσφατη μελέτη όπου θα φαίνεται ότι «κατ' αρχήν» (υπογραμμίζω το «κατ' αρχήν») είναι της ίδιας γνώμης. Πληροφορεί ακόμη το Βενιζέλο και ότι είχε συντάξει κατά παραγγελία της Ακαδημίας γραμματική, όπου προτείνει «διά τα δημοτικά σχολεία» (υπογραμμίζω πάλι το «διά τα δημοτικά σχολεία») ιδέες ανάλογες προς εκείνες του Βενιζέλου. Η γραμματική για την οποία κάνει λόγο ο Χατζιδάκις δε δημοσιεύτηκε ποτέ, αλλά ούτε και σώθηκε, όσο ξέρομε, χειρόγραφο το κείμενό της. Μαντεύομε όμως τις ιδέες που θα διατύπωνε ξέροντας την όλη γλωσσική πορεία του Χατζιδάκι και πριν και μετά την ενδεχόμενη σύνταξη της γραμματικής αυτής. Μήπως όμως δεν είχε οδηγηθεί σε πέρας η συγγραφική αυτή πρωτοβουλία του Χατζιδάκι; Πάντως ένα μου φαίνεται βέβαιο: ότι η σύμπτωση απόψεων Βενιζέλου - Χατζιδάκι θα ήταν φαινομενική. Η τυχόν απλουστευμένη γλώσσα που θα προτιμούσε ο Χατζιδάκις ως γλώσσα του δημοτικού σχολείου θα πλησίαζε την απλουστευμένη καθαρεύουσα που ο Βενιζέλος, έστω προσωρινά, υποστήριζε ως πρώτη διέξοδο για τη γενικότερη λύση του γλωσσικού προβλήματος⁵². Πραγματική πάντως διαφωνία θα υπήρχε, γιατί ο Βενιζέλος ως γλώσσα του δημοτικού σχολείου δεν μπορούσε παρά να δέχεται τη γλωσσική μορφή που και παλιότερα (1916 - 1917) καθιέρωσε και αργότερα (1928 - 32) υιοθέτησε για τα δημοτικά σχολεία. Και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για την πραγματική δημοτική γλώσσα.

51. Ο εκδότης της επιστολής διαβάζει εσφαλμένα: «Οκτωβρίου», παρασυρμένος από την ορθογράφηση της λέξης: «10βρίου», που δε δηλώνει το «δέκατο» μήνα, αλλά το Δεκέμβριο (decem).

52. Ο Βενιζέλος ρητά ζητούσε (Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου 7, 151 κε.) να καθιερωθεί στο σχολείο «η δημοτική καθαρή, αλλά με κάποια προσοχή». Αυτό δεν εσήμαινε ότι γενικώς ως γραπτή γλώσσα δεν ήθελε τη γλώσσα που μιλούν «οι μορφωμένοι στις συναναστροφές». Ενδιαφέρον έχει να σημειώσω ότι ο Βενιζέλος στην προσφώνησή του προς το Χατζιδάκι όταν η Ακαδημία Αθηνών έόρταζε τα ογδοντάχρονα από τη γέννησή του (εορτή της 29 Φεβρ. 1929), δεν ανέφερε τίποτε σχετικό με τους γλωσσικούς αγώνες του Χατζιδάκι. Το κείμενο της προσφώνησης δημοσιεύτηκε την επομένη στο «Ελεύθερον Βήμα».

VI. Η ΤΕΤΡΑΕΤΙΑ 1928 - 1932

Η αλήθεια είναι ότι με το πέρασμα του χρόνου το άμεσο ενδιαφέρον του Βενιζέλου για το θέμα της γλώσσας ως εκπαιδευτικού οργάνου περιορίστηκε. Η άποψη να χρησιμοποιείται η δημοτική σε ορισμένες τάξεις του δημοτικού σχολείου είχε κατακτήσει έδαφος. Η κυβέρνηση που τώρα μετά τις εκλογές του 1928 σχηματίζει ο Βενιζέλος καταβάλλει προσπάθεια για μια ανανέωση με τα νομοσχέδια των υπουργών Παιδείας Κ. Γόντικα (Αύγ. 1928 - Ιαν. 1930) και Γ. Παπανδρέου (Ιαν. 1930 - Μάιος 1932)⁵³. Παρατηρείται και πάλι μια τάση συγχρονισμού των εκπαιδευτικών πραγμάτων με τις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες του τόπου⁵⁴. Με τη μεταρρύθμιση που εγκαινιάζεται ιδρύονται καλύτερα επαγγελματικά σχολεία, τα δημοτικά σχολεία γίνονται μεικτά, στις τέσσερις πρώτες τάξεις τους διδάσκεται η δημοτική και στις δύο τελευταίες η καθαρεύουσα, παράλληλα ιδρύονται και πρακτικά λύκεια. Αργότερα με το νόμο 5045/1930 επί υπουργίας Παπανδρέου γίνεται υποχρεωτική η διδασκαλία της δημοτικής σε όλες τις τάξεις του δημοτικού σχολείου με παράλληλη διδασκαλία της καθαρεύουσας στην πέμπτη και την έκτη τάξη⁵⁵. Ενισχύεται επίσης και η διδασκαλία της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο γυμνάσιο⁵⁶. Όμως τα πράγματα δεν ακολούθησαν το φυσιολο-

53. Κείμενα σχετικά με την εκπαίδευση στην περίοδο 1928 και εξής βλ. στο Αλ. Δημαρά, ό.π., σελ. 163 - 176. Εδώ και η εισηγητική έκθεση του υπουργού Κ. Γόντικα για τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1929, που εκφραζόταν εναντίον της ολιγαρχικής παιδείας, υπογράμμιζε την παραμέληση της πρακτικής μόρφωσης από τα σχολεία μας και υποστήριζε τη διδασκαλία στοιχείων από το νεοελληνικό πολιτισμό. Τα νομοσχέδια του Γόντικα ο Δελμούζος (Μελέτες και Πάρεργα, σελ. 231) τα χαρακτηρίζει «σπουδαιότατη οργανωτική εργασία».

54. Εισηγητής της μεταρρύθμισης του 1929 ήταν ο Ευάγγελος Κακούρος.

55. Για τη μεταρρύθμιση του 1929 βλ. Άννα Φραγκοντάκη, Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, σ. 59 κε.— Τον καιρό της υπουργίας του Γεώργιου Παπανδρέου ιδρύθηκε Ανώτατο Γνωμοδοτικό Συμβούλιο, καθώς καταρτίστηκε και ειδικός νόμος που συγκροτεί επιτροπή στο υπουργείο παιδείας για τη μελέτη του όλου εκπαιδευτικού προβλήματος.

56. Είναι βέβαιο ότι οι απόψεις του Βενιζέλου για το νόημα του δημοτικισμού διαφέρουν αισθητά από τους «θεωρητικούς» έστω δημοτικιστές της εποχής: το Γεώργιο Παπανδρέου λ.χ. Ο τελευταίος στις 18 Ιανουαρίου 1933 γράφοντας στο διευθυντή του νεοιδρυμένου τότε περιοδικού «Ιδέα» Σπύρο Μελά κάνει λόγο για την «πραγματική μεταβατική γενεά της διγλωσσίας» και συνεχίζει: «Πρέπει να δώσουμε στη νέα γενεά τη φυσική της γλώσσα για την πνευματική της ζωή και δημιουργία... Ως υπουργός της Παιδείας, προσθέτει, είχα αναθέσει στον κ. Τριανταφυλλίδη τη συγγραφή της γραμματικής της δημοτικής, που είναι βέβαια μια από τις απαραίτητες προϋποθέσεις. Μάλιστα και με τον κ. Δελμούζο. Μα είναι απαραίτητη μια δημοσία συζήτηση... το θεωρούμε τιμή και καθήκον μας να υψώσουμε τη σημαία και θα προχωρήσουμε προς την οριστική, τελική, γενική επικράτηση του Δημοτικισμού.»

γικό τους δρόμο. Σε λίγα χρόνια με τις μεταπολιτεύσεις και τη δικτατορία του 1936 πολλά από τα κατακτημένα ανατράπηκαν.

Ο Κώστας Ελευθερουδάκης στα «Νέα» της 12ης Ιουνίου 1951 κάνει λόγο για συζήτηση που είχε ο Βενιζέλος με το Χατζιδάκι ταξιδεύοντας το 1930 για την Κρήτη. Ο Βενιζέλος, κατά τον Ελευθερουδάκη, πρότεινε στο Χατζιδάκι να συντάξει την οριστική νεοελληνική γραμματική, που θα... έλνε (έτσι νόμιζε ο Βενιζέλος) το γλωσσικό ζήτημα. Ο Χατζιδάκις έφερε την αντίρρηση με κάποιο θυμό ίσως ότι τη γραμματική αυτή πρέπει να τη γράφουν εκείνοι που δημιούργησαν τη γλωσσική αναρχία, δηλαδή οι δημοτικιστές⁵⁷. Νομίζω, αντίθετα απ' ότι υποστηρίχτηκε⁵⁸, ότι η συνομιλία των δύο ανδρών, όπως την αποδίδει το δημοσίευμα του Ελευθερουδάκη, δεν έρχεται καθόλου σε αντίφαση με την ομολογία του Χατζιδάκι ότι ήδη το 1926 είχε συντάξει γραμματική της νέας ελληνικής με προτάσεις για λύση του θέματος προκειμένου για τα δημοτικά σχολεία. Στη συζήτηση Βενιζέλου - Χατζιδάκι του 1930 επρόκειτο για το γλωσσικό και τη λύση του σε ευρύτερο επίπεδο και όχι μόνο σχετικά με το δημοτικό σχολείο.

Από τα γεγονότα της τετραετίας 1928 - 1932 αξίζει να αναφέρω μια σημαντική πρωτοβουλία που ανέλαβε τότε το υπουργείο Παιδείας με υπουργό τον Γεώργιο Παπανδρέου, πρωτοβουλία που δεν είχε ουσιαστική συνέχεια. Στις 25 Μαΐου 1931 με έγγραφο προς την Ακαδημία και τις Φιλοσοφικές Σχολές των δύο τότε πανεπιστημίων της χώρας διατυπώνεται το ερώτημα αν, προκειμένου να συνταχθεί η γραμματική της δημοτικής γλώσσας, πρέπει κατά τη γνώμη των σωμάτων που μνημόνευσα να γίνει δεκτή «ποιά τις επί το πρακτικώτερον και απλούστερον μεταρρυθμίσεις του ορθογραφικού ημών συστήματος σχετικώς π.χ. προς τα πνεύματα και τους τόνους και την εν γένει ορθογραφίαν». Δε θα με απασχολήσει η συνέχεια που είχε το ερώτημα του υπουργείου. Αρκεί μόνο να υπογραμμίσω το ενδιαφέρον που είχε δείξει η τελευταία αυτή βενιζελική κυβέρνηση για το θέμα της τονικής απλοποίησης· ένα θέμα που με το πέρασμα του χρόνου ευτυ-

57. Πράγματι η ευχή (ας την πούμε έτσι) του Χατζιδάκι πραγματοποιήθηκε, γιατί ομάδα δημοτικιστών με επικεφαλής το Μανόλη Τριανταφυλλίδη συγκρότησε τη Γραμματική της δημοτικής (1940), που κατά βάση την ακολουθούν όσοι σήμερα γράφουν σωστά τη δημοτική μας γλώσσα.

58. Δ. Β. Βαγιακάκος, Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις (1848 - 1941). Βίος και έργο (Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού. Λεξικογραφικόν Δελτίον. Παράρτημα 2 Α), Αθήνα 1977, σελ. 94 σημ. 1.

χώς ωρίμασε στη συνείδηση πολλών λογίων του Έθνους, των εκπαιδευτικών και του απλού ακόμη λαού ώστε να καθιερωθεί σήμερα το μονοτονικό σύστημα στη γραφή του νεοελληνικού λόγου — μεταρρύθμιση δεκτή και από όλα τα πολιτικά κόμματα που εκπροσωπούν σήμερα τον ελληνικό λαό.

Θέλησα, κύριε Πρόεδρε, κυρίες και κύριοι, να σας δώσω με την ομιλία μου μερικές στιγμές ενός μεγάλου πολιτικού μπροστά σε ένα μεγάλο πνευματικό κίνημα και ένα μεγάλο πρόβλημα· το κίνημα που κήρυξε — για να μεταχειριστώ τη φράση του Παλαμά⁵⁹ — την ιδέα την πιο ζωντανή και την πιο πλατιά που φύτρωσε στη γη μας ύστερ' από την ιδέα του αγώνα για την ανεξαρτησία· το πρόβλημα που η προοδευτική λύση του οδήγησε τη δημοτική μας γλώσσα στην εκπαίδευση. Συνέχισαν και συνεχίζουν σήμερα το έργο του Βενιζέλου στον τομέα αυτόν σημερινοί πολιτικοί ηγέτες του τόπου. Πρέπει να είμαστε αισιόδοξοι. Παρά τις πρόσκαιρες —ας ευχηθούμε— δυσκολίες σε ορισμένους τομείς της εθνικής ζωής κάποιο νέο πνεύμα ανακαινιστικό, συνοδευμένο από τη γλώσσα του ελληνικού λαού, ελπίζομε να ζωογονεί ολοένα και περισσότερο το Έθνος για να το οδηγήσει στο μέλλον σε καλύτερες και ευτυχέστερες μέρες σε κάθε τομέα της εθνικής δραστηριότητας.

59. Κωστή Παλαμά, 'Απαντα τ. 10, σελ. 385.